

RECENZJE

Obecność krzyża w przestrzeni publicznej. Doświadczenia niektórych państw europejskich, red. P. STANISZ, M. ZAWIŚLAK, M. ORDON, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, ss. 254

Na polskim rynku wydawniczym w 2016 r. ukazała się publikacja dotycząca zagadnienia symboliki religijnej w miejscach publicznych. Jest to temat budzący w ostatnim czasie duże zainteresowanie wśród specjalistów zajmujących się kwestiami wyznaniowymi. Równie bliski jest on dużej części społeczeństwa. Zaangażowanie w badania dotyczące przedmiotowego zagadnienia zintensyfikowały się po 2009 r., kiedy to Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu (ETPCz) wydał wyrok w sprawie Lautsi, i w 2012 r. po wyroku Wielkiej Izby w tej samej sprawie. Skupienie uwagi na tym rozstrzygnięciu Trybunału spowodowane było tym, że po raz pierwszy zanegowano obecność krzyża – symbolu chrześcijaństwa – w Europie. Sprawa dotyczyła bezpośrednio ekspozycji krucyfiksu w sali lekcyjnej we włoskiej szkole, jednak daleko idące interpretacje i doniesienia medialne zaprezentowały wyrok Lautsi przeciwko Włochom jako swoisty zamach na symbol chrześcijaństwa stanowiącego, obok kultury greckiej i prawa rzymskiego, jeden z elementów budujących tożsamość Europy.

Recenzowana publikacja przedstawia problematykę obecności krzyża w miejscach publicznych na przykładach wybranych państw europejskich. Powstała ona w oparciu o referaty prezentowane podczas międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 12-13 listopada 2014 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim im. Jana Pawła II pt. „Obecność krzyża w przestrzeni publicznej państw europejskich”. Publikację niniejszą opracowali Kierownik Katedry Prawa Wyznaniowego ks. dr hab. Piotr Stanisł, prof. KUL, dr Michał Zawisłak i dr Marta Ordon.

Omawiana książka składa się z 15 rozdziałów nawiązujących do obecności krzyża w przestrzeni publicznej ujętej w świetle przepisów prawa wybranych państw europejskich, tj. Anglii, Grecji, Hiszpanii, Irlandii, Litwy, Niemiec, Rumunii, Szwajcarii, Włoch. Tematyka odnosząca się do polskich regulacji uwzględniona została w trzech publikacjach. Całość dopełniona została analizą orzecznictwa ETPCz i prawa Unii Europejskiej. Kolejność rozdziałów ustalona została w układzie alfabetycznym opisywanych państw. Zasadniczą część publikacji poprzedza krótkie wprowadzenie redaktorów stanowiące uzasadnienie selekcji tekstów, a tym samym analizowanych systemów prawnych. Nie jest zaskoczeniem przywołanie przez redaktorów wyroków Lautsi przeciwko Włochom, których rozstrzygnięcia, a zwłaszcza uzasadnienia rozpoczęły żywą debatę nad tematem stanowiącym przedmiot zainteresowania recenzowanej publikacji. Dokonanie wyboru autorów książki spośród przedstawicieli europejskich ośrodków naukowych redaktorzy motywują próbą stworzenia reprezentatywnej grupy mającej stanowić odzwierciedlenie stanu badań w różnych systemach relacji państwowo-kościelnych na Starym Kontynencie. Pozornie prosty temat dotyczący obecności w europejskiej przestrzeni publicznej krzyża, który do niedawna był kwestią naturalną, rozpoczął szeroką dyskusję dotyczącą tożsamości Europy. W książce podjęto takie zagadnienia, jak to, czy należy traktować krzyż jako symbol wyłącznie religijny, a także, czym jest przestrzeń publiczna.

W pierwszym rozdziale pt. *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej z perspektywy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, autor Rik Torfs skupił swoje przemyślenia na pojęciu wolności wyznania w warstwie indywidualnej, kolektywnej i instytucjonalnej. Przyznał, że pozornie neutralne prawa prowadzą w praktyce do szeregu komplikacji zwłaszcza w tradycji niejudeochrześcijańskiej. Zatem rozważać można jedynie pozorną ich neutralność, bo zawsze będą one realizowane w otoczeniu kulturowym.

Obecność krzyża jako symbolu religijnego bardziej odpowiada obszarowi kultury niż kultu, bo nie jest on niezbędny do spełniania praktyk nakazanych prawem religijnym. Krzyż można postrzegać z perspektywy religijnej albo z pluralistycznej. To, czy krzyż jest symbolem religijnym,

czy także kulturowym zależy od kontekstu społecznego miejsca. Wówczas można dopiero odnaleźć prawdziwy sens słowa neutralność.

Autor dokonał analizy zagadnień dotyczących roli orzecznictwa w zakresie rozstrzygania w sprawach dotyczących wolności religijnej i roli symboli religijnych. Badacz podsumował swoje rozważania opinią, że oba wyroki w sprawie Lautsi są poprawne z perspektywy praw człowieka: pierwszy odwołuje się do klasycznego ich rozumienia, zaś ten Wielkiej Izby uwzględnia kulturowe elementy otoczenia, co jest bardziej realistycznym spojrzeniem. Autor, opierając się na dwóch powyższych wyrokach, skupił się na podstawowej hipotezie: czy krzyż powieszony na ścianie sali lekcyjnej narusza neutralny charakter edukacji. Doszedł do wniosku, że niekoniecznie w każdej sytuacji można odpowiedzieć na to pytanie twierdząco.

Kwestie dotyczące prawa Unii Europejskiej przedstawił Michał Rynkowski w kolejnej części zatytułowanej *Krzyż i inne symbole religijne w prawie Unii Europejskiej. Uwagi o konsekwencjach przystąpienia Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Czy Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydałby inne orzeczenie w sprawie Lautsi?* Autor zasadniczą część swojej pracy poświęcił miejscu krzyża w systemie prawnym Unii Europejskiej w świetle orzecznictwa. Motywem przewodnim tego rozdziału są rozważania nad tematami postawionymi przez niego w tytule artykułu. Punktem, który zasługuje na szczególne wyróżnienie, jest porównanie orzecznictwa ETPCz i Trybunału Sprawiedliwości UE w kontekście przystąpienia UE do Konwencji. Jest to rzetelna analiza, jednak, z uwagi na objętość opracowania, krótka. Tym niemniej pozwala czytelnikowi zrozumieć, że prawo unijne nie reguluje kwestii religii rozpatrywanej z perspektywy moralnej. Autor podkreśla w konkluzjach, że kwestie światopoglądowe, do których zalicza się również eksponowanie symboli, pozostaną w kompetencjach ETPCz.

Na początku rozdziału trzeciego zatytułowanego *Traktowanie symboli religijnych w prawie angielskim* autor Mark Hill przyznał, że samemu wyrokowi Lautsi poświęca się w literaturze przedmiotu zbyt dużo uwagi. Ponadto przyrównywanie rozwiązań europejskich do systemu separacji, który istnieje w USA, jest błędne z uwagi na różnice kulturowe.

W dalszej części badacz opisał kwestie prawne wynikające z obecności krzyża jako symbolu chrześcijaństwa, skupiając się zwłaszcza na art. 9 EKPCz oraz wynikającymi z tej normy pojęciami przekonania i ich uzewnętrzniania. W kontekście przywołuje sprawę Eweida i Chaplin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, podkreślając zasadę poddania się dobrowolnemu systemowi reguł, a także przypominając, że uzasadnienie ingerencji państwa w wolność sumienia i religii jest uzależnione od spełnienia przesłanek legalności, celowości i konieczności.

Wskazał, że w odniesieniu do obecnej sytuacji prawnej i społecznej ekspozycja krzyża w budynkach publicznych w Wielkiej Brytanii nie stanowi problemu. Religia jest obecna w życiu publicznym, kiedy jest ku temu uzasadniony powód. Przejawem tej zasady jest obecność przedstawicieli władz kościelnych w parlamencie, możliwość prowadzenia szkół przez organizacje religijne, a zwłaszcza jedność personalna głowy państwa i głowy Kościoła w Wielkiej Brytanii.

Następna część poświęcona obecności krzyża we francuskiej przestrzeni publicznej autorstwa Philippe Nélidoffa rozpoczyna się od sformułowania, że pomimo konstytucyjnej zasady świeckości państwa symbole religijne są obecne we francuskiej przestrzeni publicznej. Stanowią one wyraz tradycji, a ich obecność w herbach, godłach miast potwierdza historyczne przywiązanie państwa do Kościoła katolickiego. Debaty dotyczące sekularyzacji przestrzeni publicznej toczą się we Francji od XIX wieku, kiedy to Republika zaczęła się radykalizować.

Philippe Nélidoff rozpoczął analizę prawną od ustawy z 2004 r. zakazującej noszenia ostentacyjnych symboli religijnych przez uczniów szkół publicznych, zgodnie z którą uregulowano zagadnienie obecności krzyża w placówkach edukacyjnych. Dalsza prezentacja objęła regulacje przewidziane dla sądów, ulic i cmentarzy. Za podsumowanie tego rozdziału uznać należy stwierdzenia autora, że zasadniczym celem aktualnie obowiązujących rozwiązań prawnych we Francji pozostaje konieczność zachowania pokoju w społeczeństwie wielokulturowym i wieloreligijnym.

W swojej części opracowania Konstantinos Papastathis przedstawił problematykę eksponowania symboli religijnych w przestrzeni publicznej w Grecji. Autor przyjął jako tło rozważań polityczny aspekt obecności

krzyża. Przytoczenie wyroku Lautsi z 2009 r. posłużyło za punkt wyjścia do ukazania jego oceny z perspektywy państwa wyznaniowego. Autor stwierdził, że dominacja Kościoła prawosławnego znajduje odzwierciedlenie w społeczeństwie, dlatego obecność krzyża i symboli religijnych w greckiej przestrzeni publicznej nie została zakwestionowana.

Konstantinos Papastathis uzasadnił głoszone tezy szczegółowym opisem relacji pomiędzy państwem a Kościołem zarówno w okresie historycznym, jak i w nawiązaniu do wyborów w czasie greckiego kryzysu finansowego po 2009 r. Dominująca pozycja Kościoła prawosławnego powiązana jest z jego obecnością i historią w regionie. Pozycja społeczna Kościoła jest z kolei postrzegana przez Greków w sposób naturalny. Badacz opisał podstawę prawną uzasadniającą obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej w Grecji – zwyczaj przy braku konkretnych przepisów prawnych. Jest to powszechnie akceptowane przez społeczeństwo i sądownictwo. Zwyczaj ten jest stosowany nieprzerwanie od XIX wieku i nigdy nie był kwestionowany publicznie. Odnosząc się do orzecznictwa ETPCz, autor wskazał, że niewielkie zainteresowanie nim w Grecji spowodowane jest tym, iż nie jest ona państwem świeckim i nie musi stosować w praktyce zasady neutralności religijnej. Tym samym uzasadnia się eksponowanie symboli religijnych w sposób dorozumiany.

Javier Martinez-Torron w części zacytowanej w tytule *Pojęcie religijnej neutralności państwa w odniesieniu do obecności krzyża w przestrzeni publicznej w Hiszpanii* przypomniał we wstępie swojego rozdziału, że Hiszpania pomimo faktu pozostawiania państwem świeckim ma wielowiekową tradycję katolicką, a różne symbole chrześcijańskie są obecne w życiu społecznym. Pomimo tego, że społeczeństwo staje się coraz bardziej zeświecczone, symboliczna obecność katolicyzmu jest powszechnie akceptowana. Nie ma w Hiszpanii ustawodawstwa dotyczącego stosowania symboli religijnych w szkołach i innych instytucjach publicznych. To zagadnienie poruszone zostało w orzecznictwie na poziomie sądów regionalnych, bowiem nigdy Trybunał Konstytucyjny ani Sąd Najwyższy nie zajmowały się tą tematyką.

Naukowiec przybliżył rozstrzygnięcia dotyczące obecności krzyża w przestrzeni publicznej pojęte m.in. przez Wyższy Trybunał Kastylii i León z 2009 r. dotyczące obecności krzyża w szkole państwowej

w salach lekcyjnych w Valladolid oraz przez Wyższy Trybunał Sprawiedliwości Murcji z 2008 r. Nawiązując do historycznej i artystycznej wartości krzyża oraz do poszanowania tradycji, autor wskazał, że zasada neutralności i bezstronności państwa nie oznacza konieczność wyeliminowania religii ze sfery publicznej. Można bowiem pogodzić je z obecnością symboli religijnych w miejscach publicznych pod warunkiem, że stanowią one wyraz hiszpańskiej historii kultury. Dokonana analiza orzecznictwa ma na celu znalezienie odpowiedzi na pytania dotyczące religijnej neutralności państwa i obrazy uczuć religijnych. Badacz podkreślił, że sądy nie mogą stanowić prawa, gdyż naruszałoby to zasadę trójpodziału władzy. Ich rola ogranicza się wyłącznie do stosowania prawa krajowego, które z kolei ma opierać się na faktach i obiektywnych kryteriach a nie na zmiennych i subiektywnych uczuciach. Ponadto neutralność państwa nie może prowadzić do ograniczania praw człowieka, do których należy także wolność religii. Odnosząc się do zagadnienia symboliki, autor przedstawił dwa możliwe rozwiązania: zakaz umieszczania i eliminację ich widoczności albo dopuszczenie różnorodności symboli i ich współistnienie w przestrzeni publicznej. Sam skłonił się do drugiej opcji jako bardziej naturalnej i realistycznej.

Brak symboli i ich usuwanie z przestrzeni publicznej to oznaka procesów sekularyzacji i zmian religijnych zachodzących w społeczeństwie. Taką tezę postawił Brian Conway w rozdziale poświęconym obecności krzyża w przestrzeni publicznej w Irlandii. Ta część publikacji dotycząca współczesnych regulacji prawa irlandzkiego uwzględnia symbolikę religijną obecną w parlamentach na poziomie krajowym i lokalnym, służbę zdrowia, armię oraz szkolnictwo publiczne. Autor zaprezentował aktualne przykłady z Irlandii z perspektywy punktów kluczowych, tj. sporów toczących się w społeczeństwie w kwestii ewentualnych zmian. Jest to konsekwencja przemian społeczno-kulturowych, które rozpoczęły się w latach 60. ubiegłego wieku. W Irlandii występuje duża zależność między narodowością a religią katolicką. Rozpoznawalnym symbolem jest krzyż celtycki. Autor nawiązał do interpretacji kulturowej i religijnej krzyża. W dalszej części zrecenzował dyskusję toczącą się na powyższy temat w społeczeństwie irlandzkim oraz wskazał przyczyny, dla których warto włączyć do niej socjologów.

Kazimieras Meilius i Jonas Juskevicius w rozdziale dotyczącym publicznej obecności krzyża z perspektywy litewskiej przyznają, że nie jest to powszechna sytuacja, dlatego nie wywołuje ani prawnych, ani politycznych dyskusji. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że przedstawiony przez litewskich badaczy temat nie był opracowany do tej pory i dlatego stanowi pierwszą próbę usystematyzowania powyższego zagadnienia. Struktura pracy uwzględnia analizę konstytucyjnych zasad relacji państwo – Kościół, interpretację zasady świeckości państwa i rozdziału państwa od Kościoła, a także prezentację kwestii tradycyjnych religii. Badacze przedstawili szczegółowo zarys historyczny wolności religijnej na Litwie ze wskazaniem na jej długą tradycję. Aktualnie obowiązujące podstawy relacji prawnowyznaniowych ze szczególnym uwzględnieniem obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej autorzy zaprezentowali na przykładzie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 2000 r.

Rola religii w kształtowaniu się litewskiego dziedzictwa kulturowego jest duża. Szczególne w niej miejsce zajmuje Kościół katolicki, który posiada duży autorytet moralny z uwagi na historię i kulturę, a także związek z tożsamością narodu, który uwidocznił się chociażby w czasach reżimu komunistycznego. Pojęcie tradycyjnych religii uwzględnia kryterium historyczno-prawne oraz wpływ wywierany na społeczeństwo. Krzyż oprócz symboliki religijnej ma na Litwie szczególne znaczenie, bowiem znajduje się m.in. w godle państwowym, a ludowa tradycja rzeźbienia krzyży stanowi przykład litewskiej sztuki wpisanej na listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO w 2008 r. Autorzy wskazali również na znaczenie polityczne krzyża i problematykę używania symboli religijnych do celów komercyjnych. Podkreślili, że nadużywanie kulturowego znaczenia symboli religijnych może mieć negatywny wpływ na samą religię. Ekspozowanie symboli kultu religijnego w instytucjach państwowych litewskich nie podlega żadnym uregulowaniom; nie jest zakazane ani nakazane. Na Litwie jest niepisana umowa o unikaniu debaty na ten temat. Autorzy szczególną uwagę poświęcili Górze Krzyży, miejscu, które odegrało w historii ważną rolę dla społeczeństwa litewskiego. Jako podsumowanie referatu poruszony został temat prawnej ochrony symboli religijnych, a także próba definiowania przestrzeni publicznej i znaczenia symboli religijnych.

Wstępne rozważania Stephana Haeringa w zakresie obecności krzyża w niemieckiej przestrzeni publicznej obejmują także ogólne podstawy prawa dotyczącego religii i wspólnot wyznaniowych. Autor rozpoczął rozdział od wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 1995 r., zgodnie z którym sklasyfikowano krzyż jako symbol wiary, a nie tylko uznano go za element chrześcijańskiej tradycji kulturowej. Badacz wskazał, że wyrażanie przekonań religijnych może obejmować także wykorzystywanie symboliki. Negatywna wolność religii i neutralność państwa nie są wystarczające do tego, aby nie być konfrontowanym w miejscach publicznych z symbolami religijnymi. Autor przywołał wystąpienie Heinera Bielefeldta – byłego specjalnego sprawozdawcy ONZ ds. wolności religijnej i ideologii z 2012 r., w którym to relator wyjaśnił, że eliminowanie religii z przestrzeni publicznej do prywatnej może prowadzić do podważania prawa do wolności religii, a w dalszej konsekwencji jego zanegowania. Badacz podkreślił, że obecnie w Niemczech nie ma politycznej siły, która chciałaby zmienić obowiązujący stan prawny, ale trzeba uważać na naciski opinii publicznej w tym względzie.

Część opracowania dotyczącą polskiego stanu prawnego w przedmiotowym temacie rozpoczyna tekst Piotra Stanisza pt. *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej w kontekście wolności sumienia i religii. Perspektywa polska*. Stanowi on wprowadzenie do bardziej szczegółowych analiz. Autor skupił się w swoich rozważaniach na zasadniczych dwóch obszarach: prawa do manifestowania religii poprzez używanie symboli i znaków oraz ewentualnej możliwości naruszenia przez ten akt negatywnego aspektu wolności sumienia i religii. Analiza orzecznictwa obejmuje trzy wyroki sądów apelacyjnych: w Łodzi z 1998 r., w Szczecinie z 2010 r., w Warszawie z 2013 r. Badacz powiązał ekspozycję symboliki religijnej z wolnością uzewnętrzniania przekonań. Podkreślił, że dotychczas nawiązywano w Polsce do kulturowego wymiaru krzyża, bo jego znaczenie ewoluowało i obecnie nie musi być już rozumiane tylko w kontekście religijnym. Autor podkreślił, że w Polsce nie ma przepisów, które nakazywałyby umieszczanie krzyży gdzie?, a ich obecność w przestrzeni publicznej, w tym nawet w urzędach, jest wynikiem oddolnej inicjatywy z okresu przemian demokratycznych, która miała szerokie poparcie społeczne. Dlatego dzisiaj trzeba uzasadnić

ewentualne ich usuwanie, a nie poszukiwać argumentów za ich utrzymaniem. Autor dokonał szczegółowej analizy przepisu art. 53 ust. 2 Konstytucji, z uwzględnieniem prawa do uzewnętrzniania przekonań religijnych z wykorzystaniem symboli religijnych. Pomimo że krzyż jest obecny w polskiej przestrzeni, to prawo gwarantuje każdemu wolność od przymusu przyjmowania światopoglądu czy udziału w obrzędach czy aktach kultu.

Prezentację polskiej perspektywy kontynuuje Dariusz Dudek, którego tekst poświęcony został zasadzie bezstronności władz publicznych w Rzeczypospolitej Polskiej w kontekście obecności krzyża w przestrzeni publicznej. Autor rozpoczął swoje rozważania od ukazania kontekstu historycznego i kulturowego zasady bezstronności władz publicznych w Polsce, wskazując przy tym, kto jest zobowiązany do jej przestrzegania. W dalszej części rozdziału znajdują się interpretacje znaczenia symboliki krzyża i prawne konsekwencje jego obecności w przestrzeni prawnej. Opracowanie w znacznej części opiera się na analizie art. 25 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, ze szczególnym uwzględnieniem jego walorów normatywnych i konsekwencji prawnych jego stosowania.

Z kolei Paweł Sobczyk w artykule dotyczącym prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem podkreślił, że w systemie normatywnym nie ma bezpośrednich odniesień do zależności między tym prawem a obecnością krzyża w przestrzeni publicznej. Wskazał wyraźnie podstawy prawa rodzicielskiego, akcentując godność człowieka jako jego źródło. Warte podkreślenia jest, że prawo to obejmuje nie tylko wychowanie w domu, ale również możliwość kształtowania przestrzeni publicznej w taki sposób, aby realizowała ona wymogi rodziców. Najczęściej odnosi się to do placówek edukacyjnych.

Perspektywa rumuńska zawarta w artykule Laurentiu Tănase uwzględnia kulturę i duchowość narodu, w której krzyż zajmuje istotne miejsce. Jest on częścią oficjalnego symbolu narodowego, bowiem znajduje się w godle i tekście hymnu państwowego. Autor zaprezentował temat z perspektywy prawnej i społeczno-historycznej, uwzględniając bogatą literaturę teologiczną, historyczną, prawną i socjologiczną, a także komentarze medialne. Warte uznania jest wprowadzenie do tekstu szczegółowej typologii wykorzystania krzyża w Rumunii. Badacz

niejednokrotnie wskazywał w opracowaniu, że we współczesnej Rumunii Kościół prawosławny cieszy się bardzo dużym zaufaniem w przeciwieństwie do instytucji państwowych. Jego miejsce w społeczeństwie zobrazował na przykładach wykresów i tabel zawierających m.in. strukturę wyznaniową kraju. Pomimo powyższych rozwiązań, obecność krzyża nie jest uregulowana prawnie w Rumunii poza jego ekspozycją w sądach powszechnych. Podając przykład orzeczeń, autor zreferował sprawę Emila Moise przeciwko Ministerstwu Edukacji i uzasadnienie oddalenia tego powództwa przez Sąd Okręgowy w Buzau w 2005 r. Badacz podkreślił, że krzyż ma ważne, ugruntowane miejsce w kulturze religijnej, ale także narodowej i stanowi przejaw tożsamości rumuńskiej.

René Pahud de Mortanges poświęcił swój tekst sytuacji prawnej w Szwajcarii w kontekście krzyża w przestrzeni publicznej. Symbole religijne w Szwajcarii były przyczyną publicznych dyskusji w ostatnich latach, ale, co podkreślił na wstępie autor, kontrowersje dotyczyły wyłącznie religii niechrześcijańskich. Sama problematyka krzyża znajduje swój oddźwięk w sporach z licznymi szwajcarskimi organizacjami świeckimi. Chrześcijaństwo w wyznaniu katolickim czy też protestanckim jest elementem kultury i tradycji Szwajcarii. Obecnie kraj ten jest miejscem rozwoju pluralizmu religijnego i postępującej sekularyzacji. Stąd też pojawiają się konflikty lokalne, które najczęściej rozwiązywane są w formie kompromisu, nie angażując w spór sądów. Najważniejsze przykłady orzecznictwa podane przez badacza dotyczą obecności krzyża w sali lekcyjnej w kantonach Valais i Lucerna z 2010 r. oraz wyroku szwajcarskiego Sądu Federalnego z 1990 r. w podobnej sprawie z kantonu Ticino. Autor przyznał, że wyrok Lautsi nie ma bezpośredniego znaczenia dla prawodawstwa szwajcarskiego. Jako podsumowanie wcześniejszych rozważań wskazał, że obecność krzyża powinna być zachowana, jeśli nie są wnoszone przeciwko temu skargi, jeżeli zaś jego ekspozycja przeszkadza, to należy poszukać kompromisu. Nie można jednak sformułować abstrakcyjnych zasad w tym zakresie. Rozstrzygnięcia indywidualne przez sądy nie będą miały z kolei charakteru trwałego.

Obecność krzyża we włoskiej przestrzeni publicznej zaprezentowana została przez Giorgio Felicianiego. Autor przypominał, że we Włoszech nie ma konkretnych przepisów dotyczących ekspozycji symboliki religijnej

w miejscach publicznych. Ustawodawstwo reguluje obecność krzyży wyłącznie w odniesieniu do szkół publicznych w dekreście królewskim z 1926 r. Zagadnienie to budzi wiele wątpliwości, a decyzje regionalnych sądów administracyjnych nie mogą tworzyć powszechnie obowiązującego prawa. Badacz zaprezentował w swoim opracowaniu możliwości eksponowania krzyży w salach szkolnych, lokalach wyborczych, salach sądowych. W dalszej kolejności ocenił regulacje z uwzględnieniem reakcji Włochów na tzw. pierwszy wyrok Lautsi z 2009 r. Odwołał się przy tym do sondaży świadczących o zdecydowanym poparciu obecności krzyża w przestrzeni publicznej przez włoskie społeczeństwo.

Czytając w całości recenzowaną publikację, nietrudno odnieść wrażenia, że każdy z poszczególnych autorów odnosi się bardziej lub mniej bezpośrednio do wyroków ETPC w sprawie Lautsi. Jeżeli stanowi to punkt wyjścia do rozważań na temat wpływu orzecznictwa Trybunału Strasburskiego na prawodawstwo w omawianych państwach, jest to uzasadnione. Jednak w większości rozdziałów autorzy szczegółowo opisują i recenzują jeden lub dwa wyroki w sprawie Lautsi, dochodząc do identycznych wniosków szeroko już prezentowanych w opracowaniach naukowych.

Przy pracach zbiorowych trudno jest uniknąć powtórzeń, zwłaszcza jeśli jeden temat jest dominujący, tak jak w tym wypadku. Można było zapobiec tego rodzaju sytuacji przez stworzenie jednego modelu dla konstrukcji każdej z wypowiedzi. Po części wnioskować można, że udało się to zrobić, jeśli patrzymy na spis treści, w którym każdy z tytułów, nawiązując do głównego, zawiera sformułowanie „obecność krzyża w przestrzeni publicznej” albo „krzyż w przestrzeni publicznej”. Po zagłębieniu się w treść artykułów, odnosi się jednak wrażenie, że motywem przewodnim każdej z części jest prezentacja relacji państwo – kościół w danym kraju, w tym także często prawa do wolności sumienia i religii, a sama obecność krzyża i przestrzeni publicznej, w której jego obecność ma zostać opisana, została potraktowana jako jeden z elementów składowych całego wystąpienia.

Część autorów usprawiedliwia niejako zawartość swojego artykułu, uprzedzając na wstępie, że zagadnienie obecności krzyża lub ogólnie symboli religijnych nie było szeroko dyskutowane na forum publicznym w tym kraju, a ponadto brak jest przepisów prawnych regulujących to zagadnienie. W tym miejscu warto wspomnieć opracowanie Marka

Hilla, który we wprowadzeniu wyraźnie zgodził się z poglądem, że poświęca się zbyt dużo uwagi wyrokom ETPCz, w tym szeroko dyskutowanej sprawie Lautsi przeciwko Włochom. Po przeczytaniu całości opracowania nietrudno oprzeć się wrażeniu, że bardzo szeroko komentowane i analizowane wyroki w sprawie Lautsi, a także debaty i medialne doniesienia na temat obecności krzyży w europejskiej przestrzeni publicznej nie spowodowały zmian w dotychczasowej polityce i prawie państw w Europie. Z pewnością nadejdą one z czasem i będą konsekwencją postępującej sekularyzacji społeczeństwa europejskiego, co autorzy wyraźnie zaznaczają we wnioskach końcowych swoich prac.

Książka zasługuje na zainteresowanie przede wszystkim z powodu ukazania szerokiego spektrum regulacji prawnych w państwach europejskich o zróżnicowanej kulturze, historii i tradycji religijnej. Wnosi ona praktyczne aspekty do prezentowanych tematów, co z natury rzeczy jest zagadnieniem bardzo trudnym, a jednocześnie ważnym. Prezentacje pozbawione zabarwienia ideologicznego i opinii autorów stanowią obiektywną kompilację na temat symboli religijnych i ich miejsca w przestrzeni publicznej. W recenzowanej książce zwraca uwagę bardzo staranna redakcja i szata graficzna. Do tekstu dołączono noty o autorach. Bezspornymi atutami recenzowanej książki są przede wszystkim aktualność i ranga podjętej problematyki, a na uznanie zasługuje dobór przez redaktorów tekstów. Powyższą publikację można zarekomendować wszystkim czytelnikom zainteresowanym problematyką regulacji prawnowyznaniowych w Europie i pojawiającymi się w związku z tym tematem wątpliwościami i pytaniami.

Biorąc pod uwagę powyższe, uznać należy, że recenzowana pozycja jest ważną na polskim rynku analizą prawnoporównawczą podjętego przez redaktorów tematu. Literatura polskojęzyczna w tym zakresie jest niewielka. Tym bardziej za największy walor publikacji uznać należy skłonienie tak wybitnych przedstawicieli doktryny prawa wyznaniowego do udziału w tym przedsięwzięciu. Z uwagi na opracowane przez nich szczegółowe zagadnienia, książka ta posłużyć może również jako materiał dydaktyczny dla zajęć.

Marta Osuchowska*

---

* Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.